

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆՑ

(Մրա գրական գործուն. 40-ամեակի առիթով)

I

Ղ. Աղայեանցի ծնողները.—40 թականների դարոցները.—Կրթութիւնը Մանիշակի և Տէրտէրի մօտ. Մանկական սիրահարութիւն.—Նրանց հիւրասէր տունը.—Ներսիսեան դպրոց.—Մտաւոր յեղաշրջում.—Վերադարձը գիւղ.—Թափառումներ.—Առաջին տպուած ոտանաւորը «Մեղու»-ում:

Ղ. Աղայեանցը ծնուել է Խաչէն գիւղում, Թիֆլիզից 60 վերստ դէպի հարաւ: Ֆիզիկապէս յաղթանգամ նրա հայրը մի շատ խստաբարոյ և նախապաշարուած «արդ էր: Սրա բնաւորութեան անհամբոյր կողմերը պատանի Աղայեանցին շատ տանջանքների աղբիւր են եղել: Իսկ մայրը, ընդհակառակը, բարի, հեղահամբոյր, խոնարհ, տնաբար, իր զաւակներին անչափ սիրող մի կին էր, ճշուեւ իր ժարդի ձեռքին, որից անողորմ հաբուածներ էր ստանում ամեն մի դէպքում, երբ ձգտում էր մի գիմադրութիւն կամ ինքնուրոյնութիւն արտայայտել: Աղայեանցը մանուկ հասակում շատ անգամ է իր մօր թշուառ դրութեան ներկայ և ցաւակից եղել, այդ հանգամանքը նրանում առաջացրել է մի շատ քնքոյշ տրամագրութիւն դէպի իր մայրը, որ նա արտայայտել է իր մի քանի գրուածքներում:

Մայրը իւր ցեղում ժառանգաբար անցնող քահանայութիւնը պահպանելու համար փոքրիկ Ղազարոսին յանձնեց իրենց գիւղացի մի կոյսին, Մանիշակ անունով, որ գիր դաս տայ՝ ապագայում քահանայացիելու համար: Մանիշակը սկսեց «յանուն Հօր»-ով և «խաչ, օգնեա ինձ»-ով, անցաւ այլուբէնի, որից յետոյ սկսեց ժամագիրք կարդացնել: Ժամագրքից յետոյ Մանիշակի

ամբողջ գիտութիւնը սպառուած էր, նա այլ ևս բան չ'ունէր սովորեցնելու: Ուրեմն նրա աշակերտը արդէն աւարտած և կեանքի համար պատրաստուած էր: Այս էր Աղայեանցի սկզբնական կրթութիւնը:

Եւր նա 10 տարեկան եղաւ, հայրը նրա կրթութեան շարունակութիւնը յանձնեց հարեան գիւղի քահանայ Տէր Պետրոսին: Սրա մօտ Աղայեանցը երեք տարի սովորեց և ստացաւ «վանական ուսում. աստուածաշունչ, շարական, քրիստոնէական վարդապետութիւն, քերականութիւն: Իսկ ազատ կարգալու գրքերն էին՝ Հարանց վարք, Այսմաւուրք, Պղնձէ քաղաքի պատմութիւն, Եօթն իմաստասիրաց գիրք, Տաթևացու հատորները և ուրիշ զանազան բարոյական բովանդակութիւն ունեցող գրքեր *)»:

Երեք տարուց յետոյ Տէր Պետրոսի գիտութիւնն էլ սպառուեց. նա սկսեց պատմել իր աշակերտին և սովորեցնել այն ամենը, ինչ որ մի ժամանակ ինքը լսել կամ տեսել էր.— հէքիաթ, առակ, հանելուկ, առած, վերջն էլ սկսեց դաս տալ աստուածաբանութիւն, մի բան, որ ինքն էլ նոր էր սովորում: Տէր Պետրոսը իրենց շրջակայքում իր ժամանակին ամենագիտուն մարդ էր համարուած, գերազանցում էր շատ քահանաներից և վարդապետներին: Բարի, անշահասէր, նախապաշարուած ուղեղով մի մարդ: Հաւատում էր կախարդական գրքերի և ամեն առասպել ու զրոյց իրականի տեղ էր ընդունում և աշակերտին էլ հաղորդում էր իբրև իրականութիւն: Նրա համար գոյութիւն չ'ունէին պատմութիւն և ժամանակագրութիւն, Քրիստոսին և Գրիգոր Լուսաւորչին ժամանակակից էր դարձնում իր առասպելներում: Նա հաւատում էր, որ գոյութիւն ունի թղկաց աշխարհ, միականինների աշխարհ եւ այլն: Ազգային պատմութեան մասին նա գաղափար չ'ունէր, և դրանից ոչինչ չէր տուել իր աշակերտին:

Տէր Պետրոսի մօտ սովորելիս, ուրեմն երբ դեռ 10—12 տարեկան էր Աղայեանցը, սիրահարուեց մի 8 տարեկան աղջկայ Մայլօ անունով, որի համար երգեր էր յօրինում, խաղեր կանչում. հայրը հաշտ չը նայեց այդ բանին, ուստի նրա բարկութիւնից ազատելու համար փոքրիկ Ղազարոսին փախցրին Թիֆլիզ, որտեղ նա մնաց, մինչև մտաւ Ներսիսեան դպրոցը 1853 թւին:

Ամեն մի գիւղում առհասարակ լինում է հացով տուն, որտեղից հիւրն անպակաս է, ամեն մի օտարական անցորդ այնտեղ է դադար առնում: Աղայեանց տունը այդ տե-

*) «Արութիւն և Մանուէլ», ա. 29.

սակներէից էր: «Թափառական աշուղները, գրում է նա, մեր տանն էին իջևանում իրենց աշակերտներով, մեր օղայումը և շատ անգամ օրերով մնում: Ահա այդ ժամանակ աշուղները դաս էին տալիս իրենց աշակերտներին զանազան խաղեր, մեծերին սովորեցնում էին և յօրինելու ձեր, յօրինել էին տալիս զոռով և ծեծում էին սարսափելի կերպով: Ես շատ չուտ գլխի ընկայ, թէ ինչպէս են յօրինում և սկսեցի յօրինել այն, ինչ որ չէին կարողանում իրենց աշակերտները: Մայկօի անունով գրում էի սիրոյ երգեր *):»

Ինչպէս տեսնում էք, դեռ շատ փոքր հասակից Աղայեանցը սկսում է իր լսածների նման երգեր յօրինել, բայց միայն յօրինել և ոչ թէ ստեղծագործել: Այս շրջանում նրա ձեռք բերած սուտ պաշարը աշուղական երգերից և առասպելներից՝ չը մնաց առանց հետևանքի նրա ապագայ գրութեանը վրայ, որոնցից շատերը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, աշուղական դրօշմ են կրում և աւելի իբրեւ արհեստ ձեռք բերուած վարժութեան հետևանք են, քան բանաստեղծական ստեղծագործութիւն:

Ինչպէս ասացի, 1853 թւին Աղայեանցը մտաւ Ներսիսեան դպրոց, որը անշուշտ շատ բարձր պիտի լինէր համեմատած այն ամենի հետ, ուր սովորել էր Աղայեանցը: Յիշեալ թւից մի տարի առաջ Ն. դպրոցի համար տեսուչ էր հրաւիրուած Պետրոս Ծանչեանցը: Նա բարձրագոյն կրթութիւն ստացած, Պետերբուրգում և Եւրոպայի շատ տեղերում եղած, նորագոյն մանկավարժութեան լաւ ծանօթ, լայն հայեացքների տէր, կրթուած մի անձն էր: Բայց նրա և Ներսէս կաթողիկոսի մէջ յաճախակի անհամաձայնութիւններ էին տեղի ունենում զանազան դպրոցական հարցերի առիթով, որի պատճառով Ծանչեանը ստիպուած հրաժարական տուեց: Եւ որովհետեւ նա իր կարճ պաշտօնավարութեան ընթացքում արդէն կարողացել էր իրեն գրաւել աշակերտների սէրն ու համակրութիւնը, ուստի տեղի ունեցաւ մեր դպրոցական կեանքում յետոյ շատ անգամ կրկնուած երևոյթը, երբ սիրելի ուսուցչի հեռանալուց յետոյ հեռանում են և աշակերտներից նրանք, որոնք քիչ թէ շատ գիտակցութեան են և կել: Այս դուրս եկող աշակերտներից էր և Դ. Աղայեանցը, որը սակայն մինչև այդ բաւական ազդուել էր դպրոցից, որը Ծանչեանցի տեսչութեան օրով որոշ ուղղութեամբ բեֆորմների ենթարկուելով՝ նպաստել էր իր սաների մտաւոր հորիզոնի լայնանալուն:

Ներսիսեան դպրոցը բնականաբար արդէն հիմք դրեց այն

*) «Իմ կեանքի զխաւոր դէպքերը», 17 և 5 եր.

գործողութեան, որ պիտի քանդէր Աղայեանցի մէջ տէրտէրի շնորհիւ բուն դրած անթիւ նախապաշարմունքները, բայց այս քննական ոգին և վերջնական յեղաշրջումը նրանում առաջ եկաւ դպրոցից դուրս գալուց յետոյ: Դուրս եկած աշակերտներից ոմանք, նրանց թուում և Աղայեանցը, սկսեցին պատրաստուել գիմնազիա մտնելու համար: Սրանց պատրաստում էին գիմնազիայի բարձր դասարանների մի խումբ՝ աշակերտներ, որոնք մեր պատանիների հետ զբօսանքի ելած, ժամանակի քննադատող ոգու համեմատ՝ սկսում էին խօսել զանազան հարցերի մասին, անխնայ կերպով քննադատում և տապալում էին հին կուռքերը, քննադատում այս ու այն նախապաշարմունքը՝ նրա տեղ դնելով գիտութեան տուած ճշմարտութիւնը: Ահա մանաւանդ այս հանգամանքի շնորհիւ Աղայեանցի մէջ առաջ եկաւ վերջնականապէս մտաւոր յեղաշրջում. նաայլ ևս այն միամիտ երեսան չէր, որ հաւատար իր տէրտէրի ամեն մի ստացող պատմութեանը, իբր Բրիստոն ու Գրիգոր Լուսաւորիչը ձեռք ձեռքի տուած դժողքից ելան, կամ պատիժը թեթևացնելու համար կարելի է դժողքի սիւնը ականջիցը հանել և աչքումը դնել: Նա այժմ՝ սկսել էր անյազ կերպով քննադատել իր նախկին հաւատալիքները: Նա այժմ ազգային պատմութիւնից էլ բան գիտէր, ուստի զայրանում էր, երբ լսում էր, որ մարդիկ պաշտում են ս. Սարգսին և ս. Գէորգին, բայց ս. Վարդանին, «որ հայոց ազգի և կրօնքի համար Աւարայրի դաշտը ողողել էր իր արիւննով», չեն պաշտում և նրա պատմութիւնը չեն անում: Այսպիսով, երբ նրան չը յաջողուեց գիմնազիա մտնել, նա գինուած նախապաշարմունքի և սոգիտութեան դէմ կռուելու մի անզուսպ ձգտումով և իր կրթութիւնը շարունակելու մի անյազ տենչով՝ վերադարձաւ գիւղ:

Նրա դրութիւնը գիւղում անտանելի էր. գիւղական աշխատանքներ նա լաւ կատարելու անընդունակ էր. շարունակ պահանջում էր հօրից, որ իրեն ուսման տայ, հայրը մերժում էր՝ պատճառաբանելով, որ սովորածը բաւական է, դեռ կէսն էլ աւելի է: Նրան չէր խրախուսում որդու ուսումնասութեան գաղափարը, որովհետև ինքը մի քնտանեկան բռնակալ լինելով և սովոր չը լինելով իր կարծիքների քննադատութիւն և ասածներին հակաճառութիւն լսել, որդու կողմից շարունակ քննադատութիւններ էր լսում իր այս կամ այն հաւատալիքի ու նախապաշարմունքի դէմ, որոնք սակայն իր համար սուրբ և անպայման ճշմարիտ էին: Վերջապէս այս յարաբերութիւնը այնքան լարուեց, որ հայրը նրան դուրս արեց տանից՝ այլևս նրան իր որդին չը համարելով:

Այնուհետև Աղայեանցը եօթը տարի շարունակ թափառեց այս ու այն կողմը, անտառներում, Լոռուայ ու Շիրակի գիւղերում և այլն: Այդ ժամանակամիջոցում նա որսորդութիւն էր անում, հովուութիւն, գիւղում տիրացու կամ վարժապետ էր դառնում: Աղբուլաղում «պոլիի գուբանչու» մօտ է ընկնում, Շամիրի գէմ կուռղ զինուորների համար միս է աղում և այլն և այլն: Այսքան չարքաշութիւններից յետոյ վերջ ի վերջոյ Թիֆլիզում նա ընկնում է մի տպարանական ձուլարան, ուր մի քիչ ազատ չունչ է քաշում, «ինչպէս Անգերսենի անձոռնի բադիկը, երբ կատուի ու հաւի ձեռքից ազատուելուց յետոյ ընկնում է ջրի մէջ և լողում իր ուղածի չափ»: Այս մենակ, թափառական կեանքը նրանում զարգացրեց մի տարօրինակ ձևի երևակայութիւն, որը և մի որոշ չափով ծառայեց նրան ապագայում մեր հէքիաթների հրաշալի պատմող դառնալուն:

Չուլարանը պատկանում էր Համբարձում Էնֆիաճեանցին, որը ժողովրդի լուսաւորութեան և հայոց գրականութեան բարգաւաճման մասին հոգացող մի անձն էր: Աղայեանցը չուտով ձուլարանից անցաւ տպարան և սկսեց գրաշարութիւն անել: Տպարանում, նա ասում է, ոտանաւորներ չատ էր գրում, բայց ոչ սքի չէր ցոյց տալիս, այլ ուղարկում էր գիւղ, որ կարդան և լուսաւորուեն: Մէկ օր Էնֆիաճեանցը դիպուածաբար ձեռք է գրցում նրա մի երգիծաբանական ոտանաւորը և կարդում, հաւանում է. այնուհետև նրա ոտնիկը չատացնում է և գործը թեթեւացնում, որով նրան հնարաւորութիւն է տալիս ինքնակրթութեամբ պարապելու:

Էնֆիաճեանցի միջոցով Աղայեանցը ծանօթացաւ այն ժամանակուայ մեր գրական և հասարակական գործիչների հետ: Նրա տպարանումն էին տպւում «Կուռնկ»-ը և «Մեղու»-ն, որոնց խմբագիրների և աշխատակիցների հետ ծանօթացաւ Աղայեանցը: Եթէ աչքի առաջ ունենանք նաև, որ արդէն սկսուել էր 60-ական թւականների մտաւոր շարժումը Ռուսաստանում, որ արձագանգ էր գտել և Թիֆլիզում, եթէ ի նկատի ունենանք, որ «Հիւսիսափայլ»-ը իր քննադատութիւններով արդէն սկսել էր հասարակութեան մտքերը յուզել, մի կողմից համակրողներ և միւս կողմից մոլի հակառակորդներ ձեռք բերելով,—մենք պիտի տեսնենք, որ սա մի շրջան էր, երբ նրա համար աւելի և աւելի պարզուեց, որ նրա գիտութիւնը դեռ չատ թերի է, դեռ չատ բան ունի նա սովորելու իր ցանկացած չափով ժողովրդին օգտակար լինելու համար:

1862 թւի մայիսին, երբ մի անգամ «Մեղու»-ի նիւթը պակասել էր, Աղայեանցը մի ոտանաւոր գրեց, ցոյց տուեց

խմբագրին և հաւանութիւն ստացաւ տպագրելու և տպեց: «Արութիւն և Մանուէլ»-ի մէջ ընթերցողը շատ աեղ է պատահում Արութիւնի խօսքերի մէջ կարծիքներ իրենց ժողովրդի մասին, որ նա տգէտ է, իր տգիտութեան շնորհիւ թշուառ, իր իրաւունքները չը հասկացող, որ չի կարողանում իր ցանկացածը հասկացնել կառավարութեանը և իր պահանջներին բաւարարութիւն տալ, ծեծւում և հալածւում է զանազան գրագիրների և մովրոյնների ձեռքից: Ահա այս մտքերի շուրջն է պտտւում յիշեալ ոտանաւորը *): Սա մի թոյլ, անհաստատ ոտնորով, աղքատ յանգերով ոտանաւոր է, ուր սակայն արդէն իսկ երևում է Աղայեանցը իբրև իր անձով և իր կեանքի երեւոյթներով ոգևորուող և նրանց երգող: Պատանին տեսնելով հարուստ դաշտեր և բլուրներ, ծանօթանում է նրանցում ապրող մի ծերունու հետ և ցանկանում է իմանալ, թէ նրանք ինչպէս են կառավարւում, ունին արդեօք որևէ սեփականութիւն և հանգիստ կեանք, թէ միշտ այդպէս ստոր վիճակում են: Ծերունու պատասխանից պատանին իմանում է, որ այն գեղեցիկ դաշտերը, որոնք գրաւում են բոլորի հոգին, պատկանում են ոչ թէ իրենց, այլ իրենց թշնամիներին:

Իսկ մենք այս փոքրիկ տեղում սղմած՝
Մնացել ենք անշարժ, տխուր վիճակում:
Արհեստ, դիր, լեզու, օրէնք ասած բանդ
Ձր գիտենք, թէ ինչ են նշանակում:

Պատանին ծանօթանալով ժողովրդի թշուառ վիճակին, ամեն վտանգ աչքն առած՝ սկսում է թափառել սար ու ձոր, որ աւելի մանրամասն ծանօթանայ. և նա տեսնում է շատ թշուառութիւն ու լուռ անցում: Եւ Աղայեանցը, որ իր գիւղացիների համար ոտանաւորներ էր գրում և ուղարկում, «որ կարդան և լուսաւորուեն», լաւ գիտէր այս թշուառութեան վերջ տալու կերպը, և շարունակում է ոտանաւորում, որ ժողովրդին օգնելու համար ոչ գրամ է հարկաւոր, ոչ բան, այլ հարկաւոր է նախ քննել, իմանալ,

Թէ ինչ է պատճառը, որ նրանք աղքատ,
Կարօտ են մնում արհեստի, ուսման:

Ոտանաւորը վերջանում է մի կոչով, ուր տեսնում ենք 90-ական թւականների իզէալիստ ոգին.

Եկէք, իմ եղբարք, որդիք արամեան,
Միմեանց անխտիր կերպով մենք օգնենք,

*) Ամբողջը գծադրաբար ձեռքի տակ չ'ունէինք:

Թէ՛ բաղաբացիք եւ Թէ՛ շինական,
Նոր հոգի առած իրարու գգւենք:

Այս ոտանաւորը նա ցոյց տուեց «Կոռնի»-ի խմբագիր Մարկոս Աղաբէկեանին, որը նրանում չնորհք գտաւ և խորհուրդ տուեց անպատճառ գնալ Ռուսաստան և ուսումը շարունակել: Այն մտաւոր կուրուժիւնը, այն թշուառութիւնը, որ նա տեսել էր իր մանկութեան չրջանում, այն նախապաշարմունքը, որ նրան այնքան սարէսար գցեց, քոլէքոլ տուեց, կարող էր վերանալ միայն զիտութեամբ լաւ զինուած անձնուէր գործիչների միջոցով. և նա ձգտում էր այս բանին:

II

Ղ. Աղայեանցը Մոսկուայում և Պետերբուրգում.—Ինքնակրթութիւն.— Պետերբուրգի հայ ուսանողները.—Աղայեանցը ուսանողական ժողովի անդամ.—«Արտիստ» և «Մանուէլ». «Երկու քոյր». Հէքիաթային երեակայութիւն:

Լսելով Մարկոս Աղաբէկեանի խորհրդին, ունեցած-չ'ունեցածը ծախելով, ականջ չ'անելով նաև հօր խօսքերին, որը նրա հետ արդէն հաշտուել էր և աշխատում էր նրան յետ կայնել Ռուսաստան գնալու մտքից, 1862 թ. Աղայեանցը ճանապարհուեց Մոսկուայ՝ մեծ նեղութիւններ կրելով ճանապարհին: Իւր արհեստի չնորհիւ նա կարողացաւ մի քանի տարի մնալ Մոսկուայում և Պետերբուրգում:

Ռուսաստանում կեանքը արդէն եռման մէջ էր: Ռուս ինտելիգենցիան օգուտ քաղելով այն ազատութիւնից, որ նրան տուել էր Ալէքսանդր II կայսրը իր թաղաւորութեան առաջին չրջանում, ամեն կերպ աշխատում էր լուսաւորել ժողովուրդը: Դուրս էին եկել մարդիկ, որոնք վճարում էին աղքատ ուսանողներին, որ արանք պարապեն զանազան գործարանների բանուորների հետ: Մոսկուայում Աղայեանցը Մամոնտովի տպարանում եղած ժամանակ ընկաւ մի այդպիսի խումբ բանուորների մէջ, որոնց դաս էին տալիս այդ ուսանողները: Բացի այդ՝ նա Պետերբուրգում ևս շատ օգտուեց այդ ժամանակները առաջ եկած պարապելու և ինքնակրթութեան յարմարութիւններից, երբ մինը միւսի յետիւց թարգմանւում էին զարգացուցիչ գրքեր բնագիտութեան վերաբերեալ, և բացւում էին ձրի գրադարաններ, ուր Աղայեանցի պէս ուսման ծարաւ մարդը իրան ընկած էր զգում մի սառն աղբիւրի վրայ, ուր ազանաբար աշխատում էր յագեցնել իր ծարաւը: Նա մտադրութիւն է ունեցել համալրօտարան մտնելու, բայց վարակուելով իր ժամանակի ընդհանուր

որով, երբ ինքնակրթութեամբ և ազատ ընթերցանութեամբ առաջադիմելը նախադասուում էր համալսարանից, թողնում է այդ միտքը և ամբողջապէս նուիրւում ինքնակրթութեան:

Պետերբուրգի հայ ուսանողները ունէին զրական երեկոյթներ, որտեղ կարդացւում էին շարադրութիւններ և քննադատւում գլխաւորաբար լեզուի կողմից: Իր ծանօթ ուսանողների միջոցով Աղայեանցը ընդունուեց ուսանողական ժողովի անդամ և առաջարկութիւն ստացաւ մի բան գրելու և ժողովում կարդալու: Նա ընդունեց այդ առաջարկը, և զրա հետեանքը եղաւ նրա «Արութիւն և Մանուէլ»-ը, որ և կարդացուեց ուսանողական ժողովում և լաւ ընդունելութիւն գտաւ:

Այս գրութեամբ Աղայեանցը նկարագրել է իր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը իրական ճշտութեամբ, այնպէս որ ինքնակենսագրութեան մէջ առաջարկում է համարել դա իր մանկական հասակի կենսագրութիւնը: Այստեղ մենք գտնում ենք տեղերի, գործող անձանց իսկական անունները, տարեթիւեր, ղարոցի, տեսչի, ուսուցիչների, դաստիարակութեան եղանակի, աւանդուած առարկաների, իր տէրտէրի իսկական նկարագրութիւնները եւայլն եւայլն: Գրութեան վիպական ձև է տրուած, որով հնարաւորութիւն է լինում և նկարագրել զանազան ուխտագնացութիւններ, սովորութիւններ, երկար խօսակցութիւնների միջոցով դադափար է տրւում ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող հաւատալիքների, նախապաշարմունքների, սնտոխպաշտութիւնների մասին և զրանց դէմ բանաւոր բացատրութիւններ և հերքումներ են մէջ բերւում. պատկերացւում է գիւղական կեանք եւայլն:

Այն տեսակ գրութեամբ է «Ար. և Ման.»-ը, որին, ինչպէս Աղայեանցն ինքն էլ ասում է, «վէպ անուանել անգամ կարելի չէ»: Սա մի կենսագրութիւն է վիպական ձևով, բայց որովհետեւ Աղայեանցի իրեն կենսագրութիւնն է և գրուած 1864^թ-ին, երբ նա իր ինքազարգացման ամենաեղուն վիճակի մէջն էր և չնորհիւ իր ձեռք բերած զրական գիտութեան, քանի գնում, այնքան աւելի հաստատուում էր իր նախկին սնտոխ հաւատալիքների դէմ, այդ պատճառով, ինչպէս ինքն ասում է՝ «Ար. և Ման.»-ը մի պատերազմ է յայտնում հին գաղափարների, հին դաստիարակութեան դէմ: Այդ նախապաշարմունքների շնորհիւ նա հալածուել էր հայրենական տնից, ուստի իր օրինակով էլ հասկանալով նոյնանման պայմաններում եղածների դրութիւնը, իր ամբողջ ոյժը գործ է դրել արտայայտելու հին դաստիարակութեան վատ կողմերը և առասպելականի տեղ իրականը դնել: «Ար. և Ման.»-ը վերջացած չէ. «Ար. և Ման.»-ի բոլոր գլուխնե-

րը միասին կազմում են պատկերների մի կարգ», ասում է Ա. զայեանցը: Այո, պատկերների մի կարգ, կ'աւելացնենք, որոնցից ոմանք ուղղակի ստեղծուած են նոյն իսկ ազգագրական արժէք ունեցող խնդիրների բաւարարութիւն տալու համար, ինչպէս օր Բ. Գրքի Գ. գլուխը «Սէր, գինի և երգ» վերնագրով, որը անշուշտ գրուած է այն պատճառով, որ քէֆ նկարագրելիս հնարաւորութիւն կայ մէջ բերել այն զանազան տեսակ երգերը, որոնք երգւում էին այն ժամանակուայ անուշներէ կողմից և ինքնըստինքեան շատ հետաքրքրական են: Նոյն Գրքի «Սկիզբն երկանց» վերնագրով գլխում բերուած է մի խօսակցութիւն Արութիւնի և Մանուէլի մէջ, ուր Արութիւնը բացատրում է զանազան անտրամաշարժութիւնների ծագումը և նրանց մասին ճշմարտութիւններ է սովորեցնում Մանուէլին: Եթէ ասենք, որ վիպական գրուածքներում հարկաւոր են գալիս այդպիսի գրութիւններ՝ հերոսի հայեացքները կամ որոշ հոգեկան վիճակը պատկերացնելու համար, զրանով չի արգարանայ այս դէպքը, որովհետեւ վէպը վէպ է և ոչ թէ ազգագրական պատկերների շարք. նա պիտի ունենայ իր որոշ համաշարժութիւնը. նրանում նախապաշարմունքի բացատրութիւնը տեղ կարող է բռնել, բայց նա չը պիտի անցնի վիպականի սահմաններից: Մի բնորոշ օրինակը բաւական էր, այն էլ բնականօրէն պատկերացրած, որ հնի վրայ նոր կարկատանի նման աչքի չը զարնի, և ընթերցողը կը հասկանար, որ Արութիւնը այժմ այլեւ այն չէ, ինչ որ առաջ, այլ գպրոցի և պատանի ուսուցիչների ազդեցութեան տակ նրա աչքերը բացուել են: Ա. Գրքի Գ. և Լ. գլուխներում պատմուած են միջանկեալ պատմութիւններ, որոնցից ոմանք Գրքի հերոսի հետ կապուած են այն չափով միայն, որ նրա հօր պատկերն են տալիս. բայց սա էլ արուած է առանց գրուածքի համաշարժութիւնը պահպանելու: Գրուածքը վերջանում է նրանով, որ Արութիւնը թողնում է իր որսընկեր Պօղոսին և գնում է քաղաք: Չի վերջացած. եթէ վէպում հերոսի վախճանը չը կայ, ուրեմն հերոսին հեղինակը պիտի թողնի մի այնպիսի վիճակում, որից յետոյ նրա ինչ լինելը պարզ լինի ընթերցողի համար:

Աստ գրուածքի վէպ չը լինելը, ինչպէս ասացի՝ հեղեանակն ինքն էլ է խոստովանում, բայց զրա հետ միասին նա մի բան էլ է ասում. «Ա. և Ման.»-ի ամեն մի գլուխը մի նկարչական ամբողջութիւն է», ասում է նա: Ի՞նչ է նշանակում «մի նկարչական ամբողջութիւն»: Այսպէս ասելով մենք հասկանում ենք մի ամբողջացած պատկեր: Ծիշտ է, ամեն մի գլուխը որեւէ խնդրի մասին ամփոփ դատողութիւններ է պարունակում, բայց

գեղարուեստական արտադրութիւնը, ինչպէս և նրա ասած այդ «նկարչական ամողջութիւնը» այդ նոյն բանը կատարում է ոչ թէ դատողութիւններով կամ պատմելով, այլ ստեղծելով պատկերներ, այսինքն՝ տիպեր, դէպքեր, հանդամանքներ, որոնք չը կան «Ար. և Ման.»-ի մէջ: Այս պահանջներին մասամբ համապատասխանող դուրեւներ Աղայեանցը ունի իր մի ուրիշ գրութեամբ, «Երկու քոյր» վէպում, բայց սրա մասին յետոյ:

Աղայեանցը ասում է, որ «Ար. և Ման.»-ը հետեւողութիւն չէ Արեւիկանի վէպին, ինչպէս, որովհետեւ նա մի ողբ է, իսկ սա կոիւ նախապաշարմունքի դէմ:

Ի՞նչ բան է հետեւողութիւնը:

Ամենքիս յայտնի է, որ Պերճ Պաօշեանը իր «Սօս և Վարդիթեր»-ը գրել է Արեւիկանի հետեւողութեամբ, բայց իր իսկ ասելով «Ս. և Վ.»-ը աւելի ազգադրական բնոյթ ունի, քան վիպական, և վիպական տարրը մէջ է եկել միայն նրա համար, որ հեղինակը ցանկացել է «Երկու կուսից միջնորդութեամբ պատմել Աշտարակ գիւղի սովորութիւնը, գրութեանը ախորժալուր առնելու համար սիրելի ազգի թէ՛ մեծին և թէ՛ փոքրին» և այն էլ սովորութիւններից «առանց զանազանելոյ լաւն ու վատը» («Ս. և Վ.»-ի յառաջաբանը):

Որ «Ար. և Ման.»-ը նախապաշարմունքի դէմ է կուռում, իսկ «Վէրք Հայաստանի»-ն ողբում (?) է միայն, դրանից իհարկէ չի հետեւում, որ առաջինը երկրորդի հետեւողութիւն չէ: «Ար. և Ման.»-ը կուռում է նախապաշարմունքի դէմ, որովհետեւ Աղայեանցը ինքը կուռում էր նախապաշարմունքի դէմ իր այն հասկում, որ վէպումն է պատկերացրած և որում վէպն է գրութեան:

Իսկ ինչից է երևում, որ Աղայեանցը ազդուած է Արեւիկանից, իսկ նրա «Ար. և Ման.»-ը հետեւողութիւն է նրան:

«Ար. և Ման.»-ի ա. գլխի և. զլխից իմանում ենք, որ առաջին աշխարհաբար և ժողովրդի կանքից գրութեան գիրքը, որ Աղայեանցը կարդացել է, դա «Վէրք Հայաստանի»-ն էր: Տգէտ համադրի ցաւերով տանջուել, նրան օգնելու ձգտել Արեւիկանը սովորել է Աղասուց, որի խօսքերից վկայութիւններ է բերում, երբ Մանուէլի հետ խօսում են իրանց ժողովրդի ազիտութեան, նախապաշարութեամբ լինելու ու դրանց վերջ տալու միջոցների մասին: *) Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, քանի որ մեր գրականութեան մէջ այն խոշոր երևոյթը, ինչպէս էր «Վէրք Հայաստանի»-ն և նրա հետեւողութեամբ գրութեան «Ս. և Վ.»-ը,

*) Հետաքրքրուող ընթերցողը թող նայի «Ար. և Ման.»-ի բ. գլխի 42-45 երեսները, նոյնպէս գ. գլխի 9 երեսը:

այնպէս հաստատ կերպով հայ վէպը միանգամից կապեցին բուն ժողովրդի հետ և այնպէս որոշ գծեցին ապագայի ճանապարհը, որ Աղայեանցը անշուշտ պիտի հետևէր այդ ուղղութեանը, թէկուզ հէնց նրանով, որ իր վէպը դնէր նոյն հաստատուն հողի վրայ:

«Վէրք Հայաստանի»-ի մէջ, ասում է Աղայեանցը, ստոյգն ու անստոյգը, բէալականն ու իրէալականը խճողուած են իրար հետ, մինչդեռ «Ար. և Ման.»-ը իրականի նկաշական պատկերն է դնում ընթերցողի առաջ:

Հետաքրքիր է, թէ ինչն է Աղայեանցը «անստոյգ» և «իրէալական» անուանում «Վ. Հ.»-ի մէջ, երբի Աղասու քաջագործութիւնները, որոնք երբեմն անհաւատալի են թուում: Կամ գուցէ այն, որ Արուսեանը ոչ այնքան իրականութիւնն է տուել, որքան այն, որ ինքը ցանկանում էր իրականութիւն տեսնել: Բայց եթէ մի րոպէ «Ար. և Ման.»-ի վրայ նայենք իբրև ստեղծագործութեան ծննդնդի վրայ և ոչ կենսագրական փաստերի, որքան այդպիսի «անստոյգ» և «իրէալական» բանեցի կը հանդիպենք: Արութիւնի ոտանաւորներ ասելը այնքան փոքր հասակում և այնքան սահուն ոճով, ինչպէս են «Խաղ ու պար» ոտանաւորը և դէպի մայրը ունեցած կարօտը արտայայտելիս, կամ աշուղի նրա հետ բառ մտնելն ևայլն, չէ որ սրանք կ'անցնեն «անստոյգի» և «իրէալականի» կարգը: Իսկ գեղարուեստական տեսակէտից սրանք բոլորովին գցում են «Ար. և Ման.»-ի նշանակութիւնը, քանի որ այն ժամանակ Արութիւնը՝ իբրև տիպ՝ դառնում է ոչ թէ մի անհատ, որի նմանը պիտի առհասարակ կեանքում ճարուէր, կամ նա լինէր որոշ պայմանների արդիւնք, այլ մի բացառիկ անձն, որի յաջողութիւնները, տանջանքը, մտաւոր պաշարը, քննադատելու ընդունակութիւնը, «շուվարա» լինելը ևայլն արժէք ունին ինչ տեսակէտից կ'ուզէք, բայց ոչ գեղարուեստականութեան տեսակէտից:

Արութիւնն էլ, ինչպէս Աղասին և ապա նաև՝ Սօսը, իր զգացմունքի ամենախիստ րոպէին դիմում է ոտանաւորի: Երբ մենք տեսնում ենք Արութիւնին մենակ, տանից հալածուած, որ «չ'ուզենալով Պօղոսին ցոյց տալ իր սրտի քնքշութիւնը, դուրս եկաւ տանից և արտասուքն աչքերին, նստեց մէկ տեղ, իւր սրտի վիշտը արտայայտեց յետագայ խօսքերով—

Արցունքն աչքերին, կարկառած ձեռքով մօրս եմ տեսնում,

Թէ երազիս մէջ, Թէ լոյս ցերեկով մտածմանց միջում...

մեզ պատկերանում է Աղասին, որ «ընկերներին ձեռքով արեց մի քիչ հեռանան, ինքը նստեց մէկ թփի տակ, գլուխը դրեց քաւին, աչք ու բերանը արտասուքով, ծխով լիքը՝ էս խաղն ասեց.

Սար ու ձոր ընկած՝ մէկ չոր թփի տակին՝
Գետնին նայելով՝ մնացել եմ նստած.
Զեռս ծոցումս, զլուխս մէկ լեռ քարին
Տուած՝ լալիս եմ օրս խաւարած։»

Արտվանդից ազդուած լինելով հանդերձ՝ «Ար. և Ման.»-ը տարբերուած է «Վ. Հ.»-ից այն չափով, ինչ չափով Ղ. Աղայեանցն է տարբերուած Խ. Արտվանդից, ճիշտ այնպէս, ինչպէս «Սօս և Վարդիթերը» տարբերուած է «Վ. Հ.»-ից այն չափով, ինչ չափով Պոռչեանն է տարբերուած Խ. Արտվանդից։ «Ար. և Ման.»-ը իր մէջ միացնում է միւս երկուսի առանձնայատկութիւնները՝ թէ սովորութիւններ ու նախապաշարմունք կայ նրանում նկարագրուած, և թէ ոգի կայ։ Մեր վիպագրութեան զարգացման տեսակէտից նա ունի մեծ նշանակութիւն, որովհետեւ մինչև նրա երևան գալը մենք ունեցել ենք աշխարհաբառ գրուած երկու վէպ՝ «Վ. Հ.» և «Ս. և Վ.», բայց սրանք շատ հեռու են վէպի մասին մեր ունեցած հասկացողութիւնից։ Իսկ «Ար. և Ման.»-ը ոչ իր ամբողջութեամբ, բայց իր մասերով մօտենում է վէպի մասին մեր ժամանակակից հասկացողութեան (ք. գիրք գ. և է. գլ., ա. գիրք ա. գլ.)։ Ահա սրանումն է այս գրուածքի պատմական նշանակութիւնը։

Հագիւ թէ կարիք լինի առանձնապէս շեշտելու, որ այս գրուածքը լոյս աշխարհ է բերել Աղայեանցը իր անձնական կեանքի լաւ կողմերը երգելու համար։ Մի տեղ նա յիշում է, որ այդ վէպը գրելիս նայել է շուրջը, իրենից լաւ ոչ ոքի չը գտնելով՝ իրեն է ընտրել հերոս, իսկ մի տեղում էլ անա թէ ինչ է ասում. —

«Ես սկսեցի գրել իմ «Արութիւն և Մանուէր»-ս, որի մէջ ուղեցի դուրս բերել ինձ... Զը գրեցի «Յարութիւն», այլ «Արութիւն», իբր արիութիւն, այրութիւն, քաջութիւն, այդ յատկութիւնները գտնելով հերոսիս մէջ («Իմ կ. գլ. գ.», 65)։

Տեսնենք՝ թէ ինչ աստիճան մարդ պիտի ինքն իր վրայ սիրահարուած լինի, որ հրապարակապէս խոստովանի, որ իր մէջ գտել է արիութիւն, այրութիւն, քաջութիւն և այդ իսկ պատճառով իրեն ընտրել է հերոս։ Ահա թէ ինչու ես Աղայեանցին անուանում եմ «Իր կեանքի երգիչ», որովհետեւ նա երգում է, և մանաւանդ առանձին ոգևորութեամբ և ապրումբով, միայն այն, ինչ որ իր մէջ կայ, իրեն է պահել, և իր կարծիքով անշուշտ ամենալաւն է։ Նրա պոէզիայի այս առանձնայատկութիւնը մենք յետոյ կը տեսնենք նրա չափ այնպիսի գրուածքներում, որոնք ըստ երևոյթին շատ քիչ յարմարութիւն են ներկայացնում այդ տեսակէտից, այսինքն՝ նրա հէքիաթների մէջ։

Քանի որ խօսքը Աղայեանցի վիպասանական գործունէութեան մասին է, առ այժմ մի կողմ թողնելով նրա կենսագրութեան թելը շարունակելը, տեսնենք, թէ ինչ է նրա «Երկու քոյրը»: Սա մի վէպ է գիւղական կեանքից, կոպիտ, անտաշ, բոխ բարքերի մի պատկեր: Նախկին հարուստ օջաղի որդի Արղումանը որբ և անքումակ մնալով, կոյրել է իրենց ամբողջ հարբատութիւնը և մեծանալով՝ գիտակցութեան է եկել, որ հարուստներն են իրան թշուառացիքը, այդ պատճառով էլ ատում է բոլոր հարուստներին: Նա քէօխուից հող է ուզում և սկսում է վարել, բայց գիւղացի մի զօրեղ ընտանիքի անդամներ իրանց իրաւունքն են ուզում հաստատել նոյն կտոր հողի վրայ, ուզում են Արղումանին արգելել վարելու այն հողը. նա չի զիջում և կռի մէջ սպանում է երեք հոգի այդ ընտանիքի անդամներից և շատերին վիրաւորում է. ինքն էլ այլևս չը կարողանալով գիւղում ազատ ապրել, փախստական է դառնում, երբեմն-երբեմն միայն, այն էլ գիշերով, ծածուկ գիւղ այցելելով: Իսկ գիւղ գալիս է նա մի աղջկայ համար, որին սիրում է, Հերիքնազի, որը նոյնպէս մի նախկին հարուստ օջաղի որդի է: Հերիքնազի քոյրը, Մարիամը հովանաւորում է այդ սէբը, նպաստում է նրանց տեսակցութիւններին, բայց կասկածի է ենթարկւում իր ամուսնու, Շամիրի կողմից, որը չարծում է, թէ կինը սիրող ունի: Մի անգամ էլ ամարանոցում իմանալով, որ կինը սարումը տեսնուել է Արղումանի հետ, հետևում է կնոջը և անտառում մի հարուստով անշնչացնում է նրան. իսկ իր յանցանքը ծածկելու համար դիակը կախում է մի ծառից, իբր ինքնասպանի: Այդ բանը նկատելով Հերիքնազը, որը արդէն ջերմով հիւանդ էր, մեռնում է, Շամիրն էլ լսելով, որ ինքը սխալուած է, իրեն գցում է ժայռից և ջարդ ու փշուր լինում, իսկ Արղումանը տեսնելով, որ իր Հերիքնազը այլ ևս չը կայ, ինքնասպանութիւն է գործում:

Այս է վէպի բովանդակութիւնը. ես չեմ զբաղուի սրա մանրամասն վերլուծութեամբ, բայց կ'աւանդեմ, որ այստեղ Աղայեանցը ցոյց է տալիս, որ մի քանի գծով կարող է պատկերացընել բնաւորութիւններ, բայց գիւղական կեանքի անդամներ, պարզ, հասարակ մարդիկ, որոնց նմանները ինքը շատ է տեսել, առ ուսումնասիրել է, հետները գործ է ունեցել, գուցէ և հէնց նոյն այդ հերոսներին: Սրանցում չը կայ ոչ մինը, որ հոգեբանական մի բարդ երևոյթ պատկերացնի, որ արդիւնք լինի հոգեբանական խորագնային ուսումնասիրութեան: Վէպի հիւսուածքն լէլ շատ պարզ է. և որ գլխաւորն է, սա մի զէպը է, որի գլխաւոր անցքին, Արղումանի ինքնասպանութեանը, ինքը ներկայ

է եղել իր մանկութեան ժամանակ, երբ զիր էր սովորում Շա (Շամ-շուրա) զիւղի քահանայի մօտ, ասում է նա վէպի սկզբում: Ամբողջ վէպն էլ անշուշտ մի իրական դէպք է, որովհետեւ նոյն այս դէպքը պատմուած է նաեւ «Ար. և Ման.»-ի մէջ «Վիպական անցքեր» վերնագրով գլխում:

Այս հանգամանքը եւս առանձնապէս շեշտում եմ, որովհետեւ վիպասանը դիտում, ուսումնասիրում է կեանքը, զրանից զուրս բերած եզրակացութիւններից, որեւէ առիթով, նա երեւակայութեամբ, հոգեբանական վերարտադրութիւններով ստեղծում է մի նոր կեանք, մի նոր աշխարհ՝ նրա անձնաւորութիւններով, նրանց համապատասխան կրքերով, յուզմունքներով ու պարագաներով. իսկ եթէ մէկը վէպի համար դիմում է կանքում պատահած որեւէ դէպքի, դա ամբողջապէս պատկերացնելով, թէ-կուզ մի քիչ զարդարուած, նշանակում է նա վիպասան լինել կարող չէ: Որովհետեւ վէպը ստեղծագործութիւն է՝ հիմնուած կեանքի իրականութեան վրայ և ոչ թէ իրականութեան գրի առնելը կամ խօսակցութիւններով ու նկարագրութիւններով պատկերացնելը: Կեանքում պատահած որեւէ դէպք, որքան էլ բնդհանուր բնաւորութիւն ունենայ, այնուամենայնիւ նա մի դէպք է, որ անշուշտ ունի իր սպեցիֆիկ յատկութիւնները, որով և բնդհանուր նշանակութիւն ունեցող հետաքրքրութիւնից զուրկ կը լինի: Օրինակ՝ հէնց «Երկու քոյրը»: Միթէ բարքերի կոպտութիւնը ուժեղ կերպով պատկերացնելու համար հարկաւոր էր, որ վէպի վերջում համարեա բոլոր հերոսները մեռնէին: Այս մասին շատ չ'երկարացնելու համար ասեմ, որ մի դէպք կարող է վէպում տեղ բռնել, ինչպէս պատմական անցքերը պատմական վէպում: Բայց եթէ որեւէ պատմական մոմէնտ հեղինակին ծառայում է նիւթ իր վէպի, նա այդ դէպքում իր երեւակայութեամբ այնքան նոր անձնաւորութիւններ ու դէպքեր է ստեղծում համապատասխանող մի կողմից նոյն պատմական մոմէնտին, միւս կողմից իր հայեացքներին, որ նոյն պատմական մոմէնտի պատկերացումը զանազան հեղինակների մօտ զանազան բնաւորութիւն է ստանում: Օրինակ՝ շատ վիպասաններ են իրենց համար նիւթ վերցրել Ներսէսին և Նապոլէոնին իրենց ժամանակներով, բայց սրանցից իւրաքանչիւրը իր երեւակայութեամբ այնքան է լրացրել այդ երեւոյթները և մեզ իբրեւ կենդանի պատկերացրել, որ իւրաքանչիւրի մօտ այդ պատմական շրջանները պատկերանում են բոլորովին առանձին գոյնով և առանձին լուսով լուսաւորուած:

Այս երկու վիպական գրուածքները ցոյց են տալիս, որ վէպը Ղ. Աղայեանցի գրական գործունէութեան առաջնակարգ

արտադրութիւնը չէ։ Սրանք իր կեանքում անցած-գարձած իրական դէպքերի վիպական ձեռով պատկերացումներ են։ Վիպասան և լաւ վիպասան լինելու համար հարկաւոր է ստեղծագործող երեակայութիւն և հոգեբանական նրբութիւնների ըմբռնողութիւն։ Աղայեանցը՝ իհարկէ՝ զուրկ չէ երեակայութիւնից, բայց նրա երեակայութիւնը այն չէ, ինչ Տոլստոյինը, Տուրգենիւնը կամ մեր հեղինակներից հէնց Շիրվանդադէիւնը, որոնք ամբողջ կեանքեր, հասարակութիւններ են ստեղծում իրանց պահանջներով, յոյզերով, որ գոյութիւն չեն ունեցել, բայց որոնց նմանը իրականութիւնը միշտ տուել է և մարդ իրան իրականութեան մէջ է զգում։ Աղայեանցի երեակայութիւնը ուրիշ է. նա հէքիաթական է։ Այլ է հէքիաթի երեակայութիւնը և այլ՝ վէպիւնը։ Հէքիաթը չ'ունի բարդ հիւսուածքներ, բարդ բնաւորութիւններ, հոգեբանական խիստ նրբութիւններ, քանի որ նա նախնական մարդի ստեղծածն է, որը նրան տուել է իր պատկերը, կամ նրա ստեղծածի նմանութեամբ գրւում է երեխաների և ժողովրդի համար, որոնց ըմբռնողութիւնը կարող է զօրել միայն պարզ հիւսուածք, պարզ բնաւորութիւն։ Վիպասանը ոչ միայն իր տեսածը պիտի կարողանայ նկարագրել, այլ և իր չը տեսածը, երեակայածը, ստեղծածը տեսածի նման պատկերացրնել։ Իսկ հէքիաթի համար հարկաւոր է երեակայութիւն, որ ստեղծի անբնական, գրաւիչ տեսարաններ, այդ երեակայութիւնը պիտի սաւառնի օգում, իջնի մութ աշխարհները, ստեղծի բազմազգլխանի դերեր, ծանրատեսիլ պառաւներ, կախարհներ, ժամանակի և բնութեան օրէնքներին չ'ենթարկուող հերոսներ և այլն։ Սա տարբեր է, քան վիպասանի երեակայութիւնը։

Եւ Աղայեանցի մէջ այս տեսակի երեակայութիւնը նշմարելի՝ է սկսած դեռ մանուկ հասակից. մենք տեսնում ենք, որ պատանի Արութիւնի (ուրեմն և Աղայեանցի) երեակայութիւնը երբէք կանգ չէ առնում իրական բաների վրայ. նա մեծ հաճոյքով կամ թոչում է օգում Եղիայի նման, կամ ընկնում է սարսափելի նեղութիւնների մէջ, բայց ամեն տեղից դուրս է գալիս յաղթութեան զրօշակը ձեռին, բարիք է հասցնում մարդկութեան, նրան երջանկացնում է, նրա գովասանքն ու օրհնութիւնը վայելում («Ար. և Ման.»)։ Եւ ահա նրա երեակայութեան այս առանձնայատկութիւնն է, որ սկզբում իր կոչումը լաւ չը հասկացած և վէպերի վրայ իզուր ժամանակ վատնած Աղայեանցին վերջ ի վերջոյ բերեց կանգնեցրեց իր կոչման իսկական ճանապարհի վրայ և դարձրեց մեր հէքիաթների տաղանդաւոր պատմիչ։

ՄԱՐ. ՅԱՐ.

(Վերջը միւս համարում)